

Алибаев А., Эрматова В.Б.

КЫРГЫЗДАР ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛИ ЖӨНҮНДӨ СӨЗ

Алибаев А., Эрматова В.Б.

НЕСКОЛЬКО СЛОВ О КЫРГЫЗАХ И О КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

A. Alibaev, V.B. Ermatova

**SOME WORDS ABOUT KYRGHYZ PEOPLE AND THE
KYRGHYZ LANGUAGE**

УДК: 81.39/930

Бул макалада кыргыздар, алардын өзгөчөлүктөрү тууралуу жана кыргыз тили жөнүндө кээ бир илимий көз караштарга болгон ой-пикирлер берилет.

Негизги сөздөр: кыргыздар, буруттар, уйгурлар, окумуштуулар, Моголистан, Энесай, кыргыз тили.

В этой статье даются взгляды по некоторым научным суждениям истории кыргызов, их особенностей и о кыргызском языке.

Ключевые слова: кыргызы, буруты, уйгуры, ученые, Моголистан, Енисей, кыргызский язык.

This article reveals with outlook to some scientific history of the kyrgyz people, their peculiarities and its language.

Key words: kyrgyz people, buruts, uigurs, scientist, Mogolistan, the Yenisei, the kyrgyz language.

Адамзат пайда болгондон бери канча деген табигый апааттар болуп, андан калса уруу-урууну, улут-улутту кырып, натыйжада майдараак уруулар бул жакта турсун, тегеректи тескеп, титиретип турган, саны жагынан да толуп ташкан ири уруулардын кумга сиңген суудай жерден жексен болуп кеткенине тарых күбө. Ошондой элдердин бири болгон кыргыздар да бирде толуп, бирде соолуп кете жаздап, бирок кыргыз көчүн токтотпой улап келе жатышынын өзү эле кыргыз улуту үчүн улуу жеңиш.

Кыргыздар биз үчүн тегибиздин жана тарыхыбыздын башатын иликтөө, үйрөнүү менин оюмча улуу нерсе. Ар бир кыргыз жараны кайсыл жерден пайда болуп, канчалаган кылымдардын кыйырын ашып, кыргыз деген тамырдан өнүп чыгып, көчөттөн даракка айланып, дарактан бутактап, бутактан шактап, шактан чырпыктаган өз жолун, өз тарамын биллип алганы дурус эле го. Бирок, бул тарамдоону уруу аралык курал катары пайдалануу кыргыздын мекенчил патриотунун эмес, кыргызды кыйратууга аракет жасаган бузукунун иши.

Василий Владимирович Бартольд, дүйнөгө атагы чыккан чыгыш изилдөөчүсү, көрүнүктүү илимпоз тарыхчы, «кыргыздар» Орто Азиянын эң байыркы элдеринин бири, азыркы убакта Орто Азияда жашап жаткан элдердин ичинен тарыхта аты ушунча эрте жолуккан бир да эл жок болуш керек, - деп жазган. Бул ой В.В. Бартольд гана эмес, көптөгөн атактуу тарых изилдөөчүлөрдүн бүтүмү.

Биз бул мисалды кыргыздар Енисейден кийинки эле мезгилдерде көчүп келип калышкан эле деген түшүнүктөгү адамдарга атайын келтирдик. Билип-билбей эле сүйлөй бербеш керек. Тарыхтан, санжыралык маалыматтардан кыргыздардын бир эле учурда Орто Азия аймактарында да, Енисей, Алтайда да ту-

руктуу, ошол жерлерге кылымдардан бери ээлик кылып, көчүп-конуп жашап келгендигин, кыргыздын тарых изилдөөчүлөрүнүн гана эмес, башка мамлекеттердеги, дүйнөгө атагы чыккан тарых изилдөөчүлөрдүн аныктамаларынан да билсе болот.

Кыргыздар деген китепте [«Кыргыздар», 2-том, 1993-ж., 141-142-бб.], академик В.В. Бартольддун мындай деген корутундусу бар: уйгурлар менен согуш 840-жылы кыргыздардын жеңиши менен аяктаган, ошол жылы кыргыздар Орхондогу уйгурлардын борборун алган. Кыргыз каганынын Енисейдеги ордосунан бул шаарга чейинки аралык төө менен 40 күндүк деп эсептелген. Мында 832-жылдан бери акимдик кылып келген уйгур ханы өлтүрүлгөн. ...Моголиялык үстөмдүк кыргыздардын колуна өтүп, мунун натыйжасында алардын мамлекети Орто Азиянын чыгыш бөлүгүндөгү эң күчтүү көчмөн державага айланган. Натыйжада кыргыздардын улуу державасы түзүлгөн. Моголияны кыргыздардын жеңип алышы Орто Азиянын тарыхында батыштан чыгышты көздөй басып алуунун кыймылынын сейрек учуру болуп саналат...

Кытайга жасаган саякатында Г.Тимковский, буруттар туурасында кытайчадан которулган мындай маалыматтарды жазган: “Кергиздер, кытайча буруттар, Чыгыш Түркстандын Батышында жашаган эл.

Аньзичжан, (Андижан) менен Кашхардын ортосундагы кеңири аймак алардын жери.

Кыргыздар жарды, бирок өлүмдөн кайра тартпаган тайманбас, майда-чүйдөсүн ойлобогон талоончул жана согушта баатыр эл. Хакастар менен бедурлар алардан коркушат, ал тургай Зюнгарлар да өз ооматы жүрүп турган кезинде аларды баш ийдире алышкан эмес”. Андан ары В.В. Бартольд:

“Жогорудагы биз келтирген маалыматты ким окубасын, буруттар 1756-жылы тайманбас талоончулардан коркунучсуз конушуга жана карапайым дыйканга айланышканы менен, бул эл өткөн кылымдын экинчи жарымында жана азыр деле мурдагысындай каардуу, коркунучтуу бойдон калышканын тажрыйба ырастап көрсөттү. Буга ынаныш үчүн тургуттардын Россиядан Кытайга 1771-жылы качышын сүрөттөп жазган кытайлык князь Цишинин эмгегине кайрылып, Г.Липовцовдун котормосундагы тексти окуп көрөлү. (Бул котормо 1820-жылы Сибирь вестигине жарыяланган)» - дейт.

«Жакшылык кылуу дегенди жек көрүшкөн буруттар (кыргыздар) тектеш, бардык элдердин таш боордугу жана жырткычтык мүнөзү менен өзгөчө

айырмаланат. Алар дайыма ат жалында болуу менен, талап-тоноп жана кан төгүп жүрүшкөндүктөн эч качан курал-жарактарын ташташпайт. Каардуу ушул варварлар өздөрүнүн чегине жакындап келаткан тургуттардын кабарын угушканда укмуштай кубанычка батышкан. Алар улустан-улуска сүйүнө чапкылашып, бири-бирин чоң майрам күндөрүнөн бетер куттукташкан» [«Кыргыздар», 2-том, 1993-ж. 258-259-бб.].

В.В. Бартольд XV жана XVII кылымдардагы Тянь-Шандык кыргыздар туурасында жазып келип, ал, кыргыздарда биринчи жолу 1503-1504-жылдын кышында болгон окуялар жөнүндө баяндайт.

Ушул кышта Аксуу шаарында монголдордун ханы Ахмед дүйнөдөн кайткан, анын ордуна уулу Мансур такка отурган. Анын бир тууганы Султанхалил Мансур менен касташып, ал Моголистанга (Орто Азия) барып ал жердин жапайы арстандары деп эсептелген кыргыздарга кошулган - деп жазат.

...Кыргыздар Моголистанда (Орто Азияда) болгон бардык козголоңдордун күнөөкөрү катары эсептелип көп бөлүгү кырылат [«Кыргыздар», 2-том, 1993-ж., 168-б.].

«Заманак карышкыр болсо сен бөрү бол» - дейт кыргыз макалы. Карышкыр заманда башкаларга жемге айланып, жер бетинен жексен болуп кетпес үчүн кыргыздын башынан эмнелер гана өткөндүгүнө татаал тарыхтардагы алардын калтырган тактары, издери күбө.

«Для ханов Моголистана, кыргызы, жившие в горах Тянь-Шаня, были «лесным племенем», непокорными горцами, «начинателями всех смут» в государстве.

...Моголистанские ханы опасались воевать с кыргызами в горах.

...Они жили на Тянь-Шане и на Енисее...

...За эпоху Кыргызского Великодержавия кыргызы смогли не только разгромить своих вековечных врагов, но и создать огромный кыргызский каганат, достичь грандиозных успехов в военном деле.

...Боевое прошлое и выдающиеся достижения кыргызских воинов на полях сражений, успехи кыргызских мастеров-оружейников является их неоспоримым вкладом во всемирную историю военного искусства» - деп жазган россиянын окумуштуусу, тарых илимдин доктору, профессор, Юрий Сергеевич Худяков [Худяков Ю.С. «Сабля багыра», 2003-ж., 176-177-бб.].

Тарых илимдин доктору Өмүрбек Караев өзүнүн, Байыркы түрк эстеликтери жана араб-перс авторлору кыргыздар жөнүндө - деген эмгегинде мындай деп жазат:

1889-жылы Н.М. Ядринцев биринчи жолу Орхон өрөөнүнөн (Монголия) чоң таштарда чегилген көк руникалык эстеликтерди тапкан. Алардын көчүрмөлөрүн В.В. Радлов башчылык кылган атайын экспедиция тартып келген. Монголиядан чоң баалуу рун жазуучуларын Д.А. Клеменц менен Е.Н. Клеменц

(1883-1895) ачышкан. Бул эстеликтер, табылган өрөөндөрдүн - атынан «орхон-енисейлик, же байыркы түрк жазуучулары» - деп айтылып калган.

Орхон-енисей эстеликтеринин тили жөнүндө ар кандай ойлор айтылып келе жатат. В Радлов - алар байыркы түрк тилинде жазылган десе, В. Банг - көк түрктөрдүн тили дейт. С. Малов - жалпы стандарттуу эпитафий - руникалык тил десе, А. Кононов - Огуз тилдеринин жазуу этелиги дейт. Н. Бласков болсо - бул жазуунун тили монолиттүү болгон эмес, анда бир нече тил камтылган десе, И. Батманов - уруулардын ортосундагы жалпыланган тил дейт ж.б.

Ю.С. Худяков өзүнүн «Сабия Багыра» деген, орто кылымдардагы кыргыздардын куралы жана согуштук чеберчиликтери тууралуу жазган китебинде «с этого времени кыргызы будут многократно напоминаться в китайских, а позднее арабских, персидских, греческих, тибетских источниках, тюркских, уйгурских и собственно кыргызских надписях, русских исторических документах на протяжении более двух тысяч лет древней средневековой и новой истории. Это одна из самых древних названий народа, говорящего на языке тюркской семьи. Среди современных народов Сибири на тюркских языках говорят якуты, тофалары, хакасы, тувинцы, алтайцы, шорцы, татары.

Название кыргызов древнее на несколько столетий, что само слово «тюрки», по имени которых получило наименование вся языковая семья - деп белгиленген [Худяков Ю.С. «Сабля багыра» 2003-ж., 28-29-бб.]. Акыркы жыйынтык сүйлөмгө биздин түшүнүк берүүбүздүн деле зарылдыгы жоктур. Бирок жогорудагы ойлор ушул эле окумуштуунун эмес, көптөгөн чыгыштын изилдөөчү-окумуштуулардын ой-бүтүмдөрүндө белгиленип жүрөт.

Х кылымдагы автор Абу Дулеф кыргыздардын турмушун бир кыйла жакшы сүрөттөйт. Анын баянында кыргыз жазмасы жөнүндө эске алынгандыгы кызык жана бул жөнүндө Тан-Шуда да айтылган. Анда кыргыздардын жазмасы жана тили уйгурлардыкына абдан окшош деп белгиленген. Кеп ошол убакта уйгурлардын арасында таркай баштаган жана кийин монголдор кабыл алган алфавит жөнүндө эмес, андан байыркы жазуулар жөнүндө болуп жатат. Радлов да бул жазуучуларды кыргыздарга таандык деп болжойт - дейт В.В. Бартольд.

Демек, кыргыздардын өздөрүнө таандык болгон жазуулары болгондугу тууралуу тарыхый маалыматтар жетээрлик.

Адабияттар:

1. Кыргыздар. 1-2-томдор. «Кыргызстан» - Б., 1994.
2. Кыргыз санжырасы. «Ала Тоо» редакциясы - Б., 1994.
3. Садыкова К. Кыргыз тарыхы. (үчүнчү басылышы) «Бийиктик», - Б., 1991.
4. Худяков Ю.С. «Сабля богыря» (Вооружение и военное искусство средневековых кыргызов). Изд. Петербургские востоковедение. Санк-Петербург - 203.

Рецензент: к.филол.н., доцент Исабеков И.Н.